УДК. 291.211/308

Сапиева Н.Э., аспирант

Сапиева Н.Э., аспирант

Sapieva N.E., аспирант

АТА-БАБАЛАРДЫН РУХУНА БОЛГОН ИШЕНИМ

ВЕРА В ДУХУ ПРЕДКОВ

BELIEF IN THE GHOSTS OF ANCESTORS

Аннотация. Макалада ата-бабалардын арбагына сыйынуу байыркы кыргыздарда өтө кеңири тараган диний ишенимдердин бири адамдардын анимисттик көз караштарына негизделген. Байыркы анимисттик идеялар менен жуурулушкан көмүү салттарынын ар түрдүү ырымдары, тиги дүйнөдөгү жандын жашоосу жана анын бул дүйнөдөгү тийгизген түрдүү таасирлери бар деген ишенимдин жыйындысы. Алардын көпчүлүгү жок болуп кетсе дагы, ата-бабалардын арбагына сыйынуу ислам динин күчөшүнө карабастан, жалгыз коюлган мүрзөлөрдүн ээсинин кереметүү экенине шек келтирилбей ага сыйынуу (Кожокелен,Калыякандын дөбөсү) деле Фергана өрөөнүндө эл арасында жашап келе жатат. Кээ бир ишенимдер кыргыздарга гана эмес Орто Азиянын башка элдерине да (казак, түркмөн, каракалпак) таандык. Кыргыздардын исламга чейинки анимисттик ишеними көп элдерге таандык диний көз караштардын бири болуп саналат.

Негизги сөздөр: *анимизм, ырымдар-жырымдар, жан, ислам, арбакка сыйынуу,аркы дүйнө, диний ишенимдер, көмүү ырымдары, жалгыз мүрзө, колдоо, кайрадан көмүү.*

Аннотация. В статье поклонение духам предков — одно из самых распространенных религиозных верований древних кыргызов, основанное на анимистических воззрениях людей. Разнообразие погребальных обрядов смешивается с древними анимистическими представлениями, сочетание верований в жизнь души в потустороннем мире и различные ее воздействия на этот мир. Даже если большинство из них исчезло, поклонение призракам предков, несмотря на расцвет ислама, является поклонением ему, не подвергая сомнению величие владельца гробниц, которые погребены в одиночестве (Кожокелен, холм Калякан) до сих пор живет среди жителей Ферганской области. Некоторые верования принадлежат не только кыргызам, но и другим народам Средней Азии (казахам, туркменам, каракалпакам). Доисламское анимистическое верование кыргызов является одним из религиозных воззрений многих народов.

Ключевые слова: *анимизм, обряды , душа, ислам, поклонение призракам, загробная жизнь, религиозные представления, , одиночное захоронение, опора, хоронить снова.*

Annotation. In the article worship of the spirits of ancestors is one of the most widespread religious beliefs of the ancient Kyrgyz, based on the animistic views of people. A variety of funeral rites is mixed with ancient animistic ideas, a combination of beliefs in the life of the soul in the other world and its various effects on this world. Even if most of them have disappeared, the worship of the ghosts of ancestors, despite the rise of Islam, is a worship of it, without questioning the greatness of the owner of the tombs that are buried in solitude (Kozhokelen, Kalyakan hill) still lives among the inhabitants of the Fergana region Some beliefs belong not only to the Kyrgyz, but also to other peoples of Central Asia (Kazakhs, Turkmens, Karakalpaks). The pre-Islamic animistic belief of the Kyrgyz is one of the religious beliefs of many peoples.

Key words: *animism, rituals, soul, Islam, ghost worship, afterlife, religious beliefs, single burial, support, bury again.*

Адамзатынын тарыхында арбактарга ишенүү бул динге чейинки архаикалык мезгилге барып такалат. Алгачкы коомдун жашоочулары өлүктү көмүүдө түрдүү ырым-жырымдарды колдонгондугу буга далил боло алат. Жогорку палеолит доорунун көбүрөөк көмүлгөн жерлери белгилүү жана аларда ырым-жырымдын ачык издери бар, сыягы, культ менен байланышкан: скелеттер ар кандай шаймандар, жасалгалар менен табылган, көбү очер менен боёлгон; кош мүрзөлөр (Ментондун жанында, Италиянын түндүк-батышында), баш сөөктөрдүн көмүлгөн жерлери (Офнет, Бавария гротосунда) - экинчи даражадагы сөөк коюу ырымынын айкын калдыктары бар. Албетте, ал кезде кандайдыр бир ырым-жырым, диний жана сыйкырдуу идеялар калыптанып, маркум кандайдыр бир жол менен жашоосун уланткан деп ишенишкен.

Анимизм түшүнүгүн илимге киргизген англиялык этнограф жана культуролог Эдвард Тайлор аны жалпы эле диндин өнүгүүсүнүн алгачкы этабы деп түшүнгөн. Экинчи жагынан, ал жогорку маданияттуу элдердин дүйнө таанымындагы анимисттик идеялардын андан аркы өнүгүшүн да байкоого аракет кылган. Бул терминди биринчи жолу немис окумуштуусу Г.Е.Штал колдонгон. Ал өзүнүн «Theoria medica» (1708) аттуу эмгегинде бардык тиричилик процесстеринин негизинде жаткан жеке эмес жашоо принцибинин бир түрү катары жан жөнүндөгү өзүнүн доктринасы катары анимизмди атаган.

Тайлор анимизмди «диндин минимуму» деп эсептеген, б.а., анын пикири боюнча, алгачкы диндерден эң жогорку өнүккөнгө чейин бардык диндер анимисттик көз караштардан келип чыккан. Бирок, топтолгон маалыматтар анимизмге чейинки же анимизмге чейинки деп аталган бир катар жаңы тенденцияларды пайда кылды, аларга ылайык анимизм доорунан мурда сыйкыр доору (Дж. Фрейзер) [3], анимация доору, бүт табияттын жандануусу (Р. Маретт, Л. Я. Штернберг), примитивдүү прелогикалык мистицизм (Л. Леви-Брюль).

Тайлордун (Э. Тайлор) анимизмди диндин эң алгачкы формасы катары түшүнүүсүнөн анимизм деген белги келип чыгат. Бул категорияга Африканын, Түндүк Американын, Түштүк Американын, Океаниянын түпкү жашоочулары – салттуу жергиликтүү диндердин жактоочулары кирет; Азияда да анимизм салыштырмалуу таасирдүү, атап айтканда синтоизм анимизмдин өнүккөн түрү

Арбактарга сыйынуу - диндин алгачкы формаларынын бири, өлгөн ата-бабалардын арбагы тирүү урпактарынын турмушуна таасир берет деп ишенүү жана аларга багыттап курмандык чалуу. Арбактарга сыйынуу энелик (матриархат) уруктук коомдо өнүккөн. Үй-бүлө башчыларына, урук аксакалдарына баш

ийүү, алар өлгөндөн кийин арбагы үй-бүлөлүк уруктук сыйынууга айланган. Алгачкы жамааттык (общиналык) коомдун бузулуу процессинде жалпы уруулук жана жалпы элдик жол башчылардын арбактарына сыйынуу пайда болгон. Уруулардын башчыларына көзү тирүүсүндө эле Кудай катары сыйынышкан, алардын ата-бабаларын өзгөчө күчкө ээ деп түшүнүшкөн (Полинезия, Түштүк Азия, Батыш Африка ж.б.). Ошол эле мезгилде үй-бүлөлүк уруктук арбактарга сыйынуу сакталып калган жана таптык коомго да өткөн. Ал байыркы гректердин, римдиктердин, славяндардын ж.б. элдердин политеисттик диндеринде көрүнүктүү орунду ээлеген, Кытайда Конфуцийдин (Кунцзы) окуусунун негизин түзгөн. Илимий адабиятта арбактарга сыйынууга көбүнчө кеңири маани берилип, ага өлгөндөр жөнүндө кам көрүү, тотемдик ата-бабаларга ишенүү, ата-баба катары эсептебеген үй-бүлөлүк урукта пирлерге сыйынууну да киргизишет.

Арбактарга сыйынууга кыргыз коомунда байыртадан өзгөчө орун, маани-маңыз берилип келген. Ата-бабалардын арбактарына сыйынуу протоалтай доорунда эле пайда болушу ыктымал. Ата-бабалардын арбактарына арналып кыргыздарда байыртадан элге чоң аштар берилип, алардын арбагына багышталып курмандыктар чалынган, ислам дини кабыл алынгандан соң, аларга арналып куран түшүрүлгөн.

Байыркы кыргыздарда өтө кеңири тараган ишенимдердин бири - ата-бабалардын арбагына сыйынуу. Патриархалдык уруулук түзүлүштүн калыптанышы коло доорунун өнүгүшү менен байланыштуу. Ата-бабалардын арбагына сыйынуу кыргыздардын исламга чейинки диний көз караштарынын ичинен көрүнүктүү орунда турат.

Бизге белгилүү болгондой ата-бабалардын арбагына сыйнуунун негизин “ата-бабалардын жаны реалдуу жашайт” деген анимистик көз караш түзөт. Өздөрү өлсө дагы ата-бабалардын арбагы өздөрүнүн укум-тукумун колдоо менен бирге тирүүлөргө көз салуу менен бирге аларды колдоп турат дешкен.

Патириархалдык мезгилде үй-бүлөлүк уруулук сыйынуунун тотемге болгон ишенимдери менен бирге ”өлүм”, “жан” жана “тиги дүйнөдөгү жашоо” болгон анимисттик ишенимдердин жаралгандыгын окумуштуу С.М. Абрамзон өз эмгегинде маалымдайт. [2. 1977. С. – 151-165. С.334]. Э.Б.Тайлор: “Анимизм чындыгында эле жапайы элдердин да цивилизацияга жетишкен элдердин да философиясынын негизин түзөт. Биринчи караганда ал диндин өтө жакыр, кургак формасы катары көрүнгөнү менен биз аны практикада чоң нерсе катары көрөбүз, анткени кайсы жерде тамыр болсо ал жерден адатта бутак өсүп чыгат эмеспи”, – деп жазат [11. 1939. – 439 с. С.311].

Кыргыздардын турмушунда арбакка сыйынуу кеңири орун алган. Ал өтө туруктуу жана бардык жакта кеңири тараган, ата-баба арбактары реалдуу жашоодо жашайт жана ал өзүнүн муундарына жардамдамдашат эгер ыраазы болбосо чарпып коет деген ишенимде жашашкан. Өлгөндөрдүн жана ата-бабаларга сыйынуунун негизин өлгөндөрдүн жана ата-бабалардын арбактары реалдуу түрдө жашайт деген идеядан келип чыккан анимисттик түшүнүктөр түзгөн [1. 221 б.]. Тирүүлөрдүн жашоосунун ийгилиги толук бойдон ата - бабалардын арбагына кылган мамиледен болот. Ата-бабалардын арбагы тирүүлөрдүн камкордугун, көңүл буруусун талап кылат деп ишенишкен.

Кыргыздардын ата-бабанын арбагына сыйынуусу боюнча Ф.Поярков баалуу маалымат берет [9, С.25]. Ал: ”Кыргыздардын ишениминде ата-бабалардын арбагынын алыстоосу да, жакындоосу да, артында калган туугандарынын татыктуу турмуш өткөрүп, жакшы иштерди кылуусуна байланыштуу болгон” – деп билдирген. Ч.Ч.Валиханов Кыргыздар

жана казактар ата-бабалардын арбагына кудайга сыйынгандай сыйынышып, алардын урматына мал союп, шам жагып, багышташканын белгилеген. Эскерүү ашы өткөрүлсө, ал бардык жакындарын коргогон, эгер андай болбосо, б.а. эскерилбесе, душман болуп, зыян кылган", – деп билдирет Л.С.Васильев [5, 414]. Кыргыз элинде "Арбактын иши оңолбой, тирүүнүн иши оңолбойт", "Арбакты сыйлабасты, Кудай сыйлабас" деген накыл кептер да арбакка болгон сый-урматты көрсөтүп турат. Кыргыз эли арбактарга арнап аш берүүдөн тышкары турмуштун кыйын учурларында (ооруганда, мал ооруганда ж.б.) ата-бабалардын арбагына кайрылып, алардан кургакчылыктан жана башка кырсыктардан коргонууну суранган. Бул үчүн бир уруктун баары мүрзөгө чогулуп арбактарга багыштап, мал союп, куран окушкан

Арбактарга сыйынуу азыркы коомдо дагы деле жашап келет. Өлгөн адам жөнүндө жаман сөз айтпоо», «Жер кабар бербесин», «Колдоп жатыныз», «Бала чакасын колдосун» деген түшүнөктөр эл арасында дагы деле айтылып келет. Өлүк коюлган күмбөз, мүрзөлөр «ыйык жерлер» эсептелинип, жан-жаныбарларды садага чаап, мал союлган.

Өлүк көмүү ырым-жырымдардын дагы бир түрү бул «кепинин жеп койду» деп өлүктү кайрадан көмүү болуп саналат. Кайрадан көмүү негизинен артында калган жакындары биринин артынан бири өлүүсүнөн улам биринчи каза болгон адамдын сөөгү казылып алынып анын денеси мүчөлөнүп, жиликтенип кайра жаназасы окулуп көмүлөт. Буга мисал катары өткөн кылымдын 60-жылдарда азаркы Көк-Бел айылынын тургуну Малик молдонун көрүнүн ачылышы. Молдо өлгөндөн кийин анын жакындары биринин артынан бири каза боло баштайт. Урук-тууганы чогулуп кабырын ачышканда, оролгон кепининин жарымын жеп койгондугу жана анын денеси ошол бойдон сакталып, чирибегендиги айтылат. Дене мүчөлөп, жиликтелинип, кайрадан кепинделинип, жаназасы окулуп жерге берилет.

Жубайлардын бирисинин эрте бул дүйнө менен кош айтуусунда да түгөйүнүн кийинки жашоосу тынч болуусу үчүн, маркумдун мүрзөсүнө барып, баш тарабына суу куюлат жана куран окулат.

Жогорудагы негиздер арбактан коркуусу, тиги дүйнөдө тынч жатуусу, артындагыларды чарпылбоосунун алдын алышы болуп эсептелинет. Арбактардын бар экенине ишенүү жана зыян кылбоосу анын артында калгандарды ырайым кылуусун тилөө, маркумду сыйлоо, тиги дүйнөдө тынч жатуусун каалоо болуп саналат.

Жалгыз коюлган адамдын мүрзөсүнө азыркы күндө да атайын барып кан чыгарып куран окулат. «Ыйык колдойт» же «чарпып коет» деген коркуу жана сыйлоо ислам дини күчөсө да арбактарга ишенүүнү толук жок кыла албай келет.

Кара-Суу районунун Папан айыл өкмөтүнө караштуу Кожокелен айылы, Араван районунун Керме-Тоо айыл өкмөтүнө караштуу Чөгөм айылы жана Кичик-Алай айылдары даранын ичинде жайгашкан. Бул даранын илгерки аты Турук. Турук дарасында Тастар-Ата, Көктөмдүн мазары, Ак тайлак мазары, Арча мазар, Кожокелен мазарлары жайгашкан. Аты аталган мазарлардын ичинен жалгыз сөөк коюлган мазар бул Кожокелен мазары болуп эсептелинет.

Кожокелен Кожолордун эн улуусу болгон. Кожокелен мазары Кожокелен айылынын түндүк-чыгышынан орун алган. Аталган мазарда Кожокелен ата өзү жалгыз коюлуп, жанында булак жана кум бар. Сыйынып келгендер атайын куран окуп, жыт чыгарып, май токоч бышырып, кээде курбандык чалышат. Мазардын өзгөчөлүгү Кожокелен Атанын арбагына сыйынуу менен айырмаланат. Кожокелен Атанын аты аталып, тилек-максаттарынын аткарылышын тилешет. Кумга тилек айтып, аны колу менен сыйпалайт

жана 2-3 сааттан кийин караганда ал жерде жаш баланын тамандарынын издери бала сураганга, ал эми бакубат жашоону тилегендерге жандыктардын издери түшөт. Барган эл ошол белгилерин негизинде тилек-максаттары орундалгандыгын же орундалбагандыгын билишет. Көбүнчө көптөн бери зарлап, күтүп балалуу болбогондор барышканына күбө болосуң.

Калыякандын дөбөсү азыркы Ноокат районуна караштуу Н. Исанов айыл өкмөтүнүн Күнгөй-Кожоке айылынын түштүк-батышынан, ал эми Сары-Жайык суусунун боюнун түштүгүнөн орун алган. Калыякандын дөбөсүндө жалгыз мазар бар. Ал жерге жаш жигит Кубаттын мүрзөсү өзү жалгыз коюлган.

Исламий илими бар касыйда окуган жаш жигит Кубаттын мүрзөсү Калыякандын дөбөсү деп аталат. Өзүнүн оо дүйнөгө сапар алышын алдын-ала билип апасына «менин көзүм өткөндө унутпай тырмагымды чырпып отко салып кой» деп эскертет. Жигит көз жумуп, апасы, тууган-уругу кайгыга батып аза күтүп, уулунун айткандары апасынын эсинен чыгып калат. Жамгыр жаап токтобой, көр казгандар көрдү казалбай, казса да мүрдөнү коё албай убара болушат. Ошол учурда апасы уулунун айтканын эстеп, жигиттин тырмагын алып отко таштайт, күн чайыттай ачылып мүрдөнү жерге беришет.

Калыякандын дөбөсүнө баргандар аз санда болуп, негизинен анын тууган урпактары барышат. Дөбөсүнө барып, куран окушуп, жыт чыгарып, бышырган нерсесин ошол жерде жешет жана намаз окушат. Дөбөсүн ээси Кубатка арналып, андан жардам суралат. Урпактарынын тынчтыкта жашоосун, оору-сыркоодон алыс болуусун тилеп, суранышат. Көбүнчө нерв оорусуна чалдыккан адамдар барышат.

Жогорудагы аты аталган жалгыз мүрзөлөргө барган эл салтка айланган адаттарды аткарышат.

1) Даарат алынат.

2) Куран окулат.

3) Кожокеленде булак болгон үчүн сууну ичип, денесине суу алат.

4) Атайын майга бышырылган май токочторду жасап келишет.

5) Түрдүү азыктарды алып келишип,2 мазарда тен ошол жерде бышырышып жешет жана намаз окулуучу убакытта намаздарын окушат.

6) Кожокелен мазарына бала тилеп келгендер булактын алдындагы кумга Алланын жана Кожокелен атанын атын атап кумду колдору менен чын дилден сыйпалашат (көпчүлүк көздөрүнө жаш алып ыйлашат).

7) Калыякандын дөбөсүнө келгендер оорусуна шыпаа тилешип, Алланын жана Кубаттын атын аташат.

Талаа иштериндеги изилдөөлөрдү ишке ашырууда, атайын түзүлгөн анкетанын жардамы менен, жогорудагы аты аталган жерлердин азыркы эл арасындагы күнүмдүк жашоосундагы ордун билүүгө аракет кылынды.

Анкетадагы суроолор:

1. Ф. А.А.
2. Жашы
3. Жынысы
4. Билими
5. Максаты
6. Ислам динине ишенүүсү
7. Медицинага ишенүүсү
8. Ал жакка баруунун жардамынын тийиши
9. Ыйык жер жөнүндө маалыматты каерден алгандыгы
10. Күтүлүүчү натыйжа

Сурамжылоодон кийин 2 мазарга барган элдин 90% ы толук бойдон мазарлардын ээси Кожокелен жана Кубаттын арбагы колдооруна ишенгенине ынангандыгы айтылды. «Ыйык колдойт» же «чарпып коет» деп сыйлоо, же коркуу сезимдерин эл оозунан угуп жаттык. Жогорудагы негиздер кыргыз коомунда дагы деле арбага сыйынуу, же ага ишенүү жашап келе жатканынан кабар берет.

Барган элдин 80 % ы жергиликтүү эл, калгандары кошуна райондордон жана келген адамдар. Келгендердин жашы ар түрдүү (жаш наристелерден баштап 70 жашка чейинкилер).

Жынысы боюнча эркектерге караганда аялдар (39% эркек, 61% аялдар) басымдуулук кылат.

Билими көбүнүн орто 35-37% , атайын орто 21-23%, жогорку билимдүүлөр 18-20%, мектеп курагындагылар 17-20%, мектепке чейинкилер 8-9% ти түздү.

Келген адамдардын 100 %ы толугу менен ислам динине ишенишет жана 62%ы исламдын парзын аткаргандар болуп чыкты.

Медицинага да ишенишет, бирок «кыргызчылык да кылып көрөйлү» деп келгендигин, ошондой эле медицина өкүлдөрү өздөрү да мындай жерлерге баруусун айтышкандыгын келген элдин 31% ы айтышты. Бул көрүнүш кыргыз медицинасы да кыргызчылыкка шериктеш болуу менен, аны тан алганына ынанабыз.

Атайын перзент, ден соолук, тынчылык тилеп, кан чыгарып, зыяратка келгендер болсо 93%ды түзөт.

Ыйык зыярат кылынуучу жайлар жөнүндөгү маалыматы- келгендер жергиликтүү адамдар болгондуктан, оозмо-ооз угуп , билип көрүп жүргөндөр. Ал эми башка жактан келгендер болсо зыярат кылып сыйынуунун негизиндеги күтүлгөн натыйжалардын болуусу жана аны көрүп атайын тилек кылып келген.

Күтүлүүчү натыйжаларда (азчылыкты түзөт) башында келип перзент тилеп, ден соолугуна шыпаа таап, үй-бүлөнүн тынчтыгын жана бакубат жашоону арзуу кылгандар кийинки ирет сөзсүз келип, перзент тапкандар баланын көкүлүн кыркып, май токочторду бышырып, аны таркатат, куран окуп, ыраазычылыгын билдирип, кан чыгарып курбандыкка тоок, эчки же кой союлат.

Жыйынтыктап келгенде, азыркы биздин коомдо ислам динин сандан сапатка өтүшүнө карабастан жалгыз коюлган мүрзөлөрдүн орду азыркы учурда дагы деле өз ордун жогото электигине ишеним артты. Тактап айтканда, ата-бабалардын арбагына сыйынуу биз канчалык четке каксак дагы ислам дини менен кошо жашап синкреттештирилип, коомдо дагы деле кошо жашап келет.

Көмүү салттарынын ар түрдүү ырымдары - тээ байыркы анимисттик идеялар менен жуурулушкан, тиги дүйнөдөгү жандын жашоосуна байланыштуу болгон жыйынды. Кыргыздарда көмүү ырымы терең салттык мүнөздү берет, исламдан алыс болгон. (М., үчүлүк, жетилик, 40 күн, аш). Ошондой болсо дагы кыргыздардагы көмүү салты көптөгөн өзгөрүүлөргө учурады. Алардын көпчүлүгү жок болуп кеткендигине "кайрадан көмүү ","башына суу куюу", ислам динине чейинки ишенимдердин калдыктары сакталып келе жатканы байкалат. Арбактарга сыйынуу жана көмүү салттарында исламга чейинки ырым-жырымдар дагы деле аткарылып келе жатканына ынанасын. Кээ бир ишенимдер кыргыздарга гана эмес Орто Азиянын башка элдерине да (казак, түркмөн, каракалпак) таандык жана алтайлыктардын ишенимине да байланышкан. Кыргыздардыгы ата-бабалардын арбагына ишенүү исламга чейинки көп элдерге таандык болгон диний көз караштардын бири экендигине жана дагы деле жашап келе жатканына күбө болдук.

Адабияттар:

1. Абрамзон, С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Б.. 1999. – 895 б.
2. Баялиева, Т.Д. Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление. – Ф., 1981. – 100 с. 4 3. Поярков, Ф.В. Из области кыргызских верований ЭО. – 1894. – Т.9. - №4. – С.25.
4. *Тайлор, Э.* Первобытная религия. – М.: Соцэкгиз, 1939. – 439 с. С.311
5. *Токарев, С.А.* Этнография .народов СССР: истор. основы быта и культуры. – М., 1958.
6. Худяков, Ю.С. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян, – Б.:2013.
7. *Штернберг, Л.Я.* Первобытная религия в свете этнографии. - Л., Наука,
8. *О.Каратаев, С.Эралиев.* Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. Бишкек. «Бийиктик» - 2005-ж.
9. Маалымат берүүчү. Кошуева Ырысбү. 25.05.1947. Ош обл. Ноокат рай. Чеч-Дөбө а.